

MODULE 7: HET MARKIEZENHOF

JAN WEYTS

Deel 1

DE POSITIE IN DE ARCHITECTUUR EN DE INRICHTING VAN EEN BOURGONDISCH HOF

de maatschappelijke context

De edellieden hadden in oorsprong hun woonstee in een kasteel op het platteland. Pas met de opkomst van de steden werd het interessanter ook een huis in de stad te hebben. Adellijke woningen hadden zowel op het open land als aan de rand van steden meestal nog het karakter van een burcht. Goede voorbeelden daarvan zijn het Gravensteen in Gent en de Burg in Brugge. Verdedigbaarheid was een belangrijk doel, evenals onafhankelijkheid van stedelijke overheden. In de 14de en 15de eeuw veranderde dat door een grotere stabilisatie van de machtsverhoudingen en de opkomst van de steden. Toch bleef in het buitengebied een kasteelachtige opzet met donjon en gracht tot tenminste het midden van de 16de eeuw het uitgangspunt, ondanks het feit dat dit voor de verdediging geheel geen nut meer had. Een voorbeeld hiervan is het kasteel van 's-Gravenwezel uit ca. 1550 gebouwd voor Lodewijk van Glymes¹. De adel ging zich nadrukkelijker binnen de versterkte steden woonhuizen aanmeten, vaak wel aan de rand van de stad. Naast het gegeven dat sommige steden nabij een burcht tot ontwikkeling kwamen kan dat twee achtergronden hebben. Een is dat voor een huis op een flink perceel meestal in het handelscentrum van een stad geen plaats gevonden kon worden. Een tweede is dat de heer ook zijn onafhankelijkheid van de stedelijke magistraat wilde behouden. In Leuven lag de hertogelijke woning oorspronkelijk tegen het centrum aan. De hertog van Brabant verplaatste die naar de Keizersberg, buiten de toenmalige stadsomwalling. Toen door staduitbreiding het hertogelijk paleis op de Keizersberg binnen de nieuwe stadsomwalling kwam te liggen werd zelfs bedongen dat daar een aparte stadpoort gebouwd zou worden. Later bouwde de stad nabij de Vismarkt een huis voor de hertog. Met het argument dat het daar vochtig en donker was maakte die daar nauwelijks gebruik van, waarna het grotendeels afgebroken werd.

Ook in Gent en Brugge koos de graaf van Vlaanderen er voor een gerieflijker woonhuis te realiseren. In beide gevallen werd toch gekozen voor een locatie binnen de stadswallen, zij het wel aan de rand daarvan.

hoofdopzet

In aansluiting op de gangbare woonhuisvormen in de steden waren de adellijke huizen zaalhuizen. Wel hadden deze huizen meestal een grotere maat dan de woonhuizen van de burgers. Naar gelang de rijkdom van de adel toenam, maar ook die van burgers, ontstond de behoefte aan uitbreiding en een verdere specialisatie van de bouwdelen. Waar de grote zaal de functie van ontvangstruimte en eetzaal had, maar ook een ruimte voor feesten en spelen was, konden woon- en slaapvertrekken, een keuken, badruimten, administraties, stallingen e.d. toegevoegd worden. In eerste aanleg geschiedde dat door steeds bouwlichamen toe te voegen. Daarmee ontstonden de zogenaamde complexe huizen. Meestal gebeurde dat niet volgens één bouwplan. Naar gelang de nodige middelen beschikbaar kwamen werden bestaande woningen verder uitgebreid. Ook het ontbreken van voldoende terrein speelde daarin een rol. De uitbreiding kon dan uitgevoerd worden op de ruimte die beschikbaar kwam door aangekochte belendingen.² Het Brusselse paleis op de Coudenberg en het Markiezenhof zijn daar goede voorbeelden van. In het midden van de 15de eeuw trad daar een herbezinning in op. Een monumentale ordening van de verschillende functies werd meer op prijs gesteld. Dat werd ook mogelijk doordat bestaande complexen deels of geheel vernieuwd werden. Ook werden geheel nieuwe complexen opgezet. Het palais Rihour in Rijsel, het paleis van de Prins-Bisschoppen in Luik en het kasteel van Breda zijn daar voorbeelden van.

De ideale opzet van zo'n huis bestond uit een rechthoekige binnenplaats met een zaalgebouw en een monumentale traptoren, en een of meer vleugels. Daar werden eenvoudiger traptorens uitgebouwd voor de verbinding naar de bovenverdiepingen. De verbinding tussen de vleugels verliep over de binnenplaatsen. Rondom of langs enkele vleugels werden vaak galerijen gebouwd, waarmee de verschillende gebouwen op een comfortabelere wijze met elkaar verbonden waren. De plaats en volgorde van de verschillende vertrekken was gerelateerd aan het ceremonieel. Waar aanvankelijk een heerlijk appartement uit één kamer bestond, ontwikkelde zich dat in grotere huizen tot een kamer met een of meer voorvertrekken, uitkomend op een galerij, traptoren of ontvangstzaal. Bij de grotere complexen waren er meerdere binnenhoven. De gevels waren meestal regelmatig geordend met vrij grote kruisvensters. Waar bestaande woningen uitgebreid werden of bestaande delen hergebruikt werden, moesten aan dit ideaalbeeld natuurlijk concessies gedaan worden.

architectuur

De bouwstijl waarin deze huizen gebouwd werden is te duiden als Brabantse Gotiek, hoewel aan dat begrip geen eenduidige inhoud aan gegeven kan worden. In de burgerlijke architectuur is die sterk ornamenteel uitgewerkt, zoals bij de stadhuizen van Brussel, Leuven, Oudenaarde, Veere en Middelburg te zien is. Datzelfde geldt voor kerkelijke architectuur, hoewel zowel daarbij als bij burgerlijke natuurlijk ook veel eenvoudiger opgezette bouwwerken verrezen. De paleizen zijn meestal ingetogener en soberder van uitvoering, met op bijzondere plaatsen ornamentele uitwerkingen, zoals bij ingangspartijen, torens, trappen en erkers. Als materiaal werd voor belangrijke gebouwen bij voorkeur natuursteen voor het gevelwerk toegepast. Vanaf het midden van de 15de eeuw werd ook veel gebouwd in baksteen met banden, blokken en plinten van witte Brabantse natuursteen en zuilen en vaak bogen in blauwe kalksteen uit Ecaussines. Pas met de bouw van het Palais Rihour in Rijsel vanaf 1454 werd dat ook door de adel als hoogwaardig geaccepteerd. De bouwstijl die zich zo ontwikkelde was kenmerkend voor de burgerlijke architectuur het hertogdom en verspreidde zich verder in de Nederlanden. Door de grote welvaart in de 15de en 16de eeuw kwamen in een vrij korte periode veel monumentale complexen tot stand. De architectonische uitwerking daarvan vertoonde veel overeenkomsten. Dat werd veelal veroorzaakt door het feit dat de opdrachtgevers elkaar kenden en mede daardoor in een vrij korte tijdspanne een beroep werd gedaan op dezelfde bouwmeesters, van wie Andries, Antoon I en Rombout II Keldermans wel de bekendste zijn. Ook werden vaak al in de groeve geprefabriceerde bouwdelen toegepast, zodat ook het betrekken van steen bij dezelfde leverancier tot overeenkomsten kon leiden. Een van de kenmerken van de Keldermansarchitectuur is de toren met uivormige bekroning. Naar verluidt zou die in de burgerlijke architectuur voor het eerst aan het kasteel van Heverlee, toegepast zijn, dat gebouwd werd vanaf 1505. Ook de torens van het Markiezenhof en van het Hof van Nassau in Brussel dateren uit die vroege periode.

De besproken planopzet en geveluitwerking bleven ook in de 16de eeuw het uitgangspunt voor adellijke woningen. Moeiteloos werden de renaissance detailleringen in het bestaande laatgotische concept geïntegreerd.

Philips de Goede, hertog van Bourgondië, en met hem vele anderen vonden dat de gevels van belangrijke gebouwen geheel in natuursteen uitgevoerd moesten worden. Voor zijn Aula Magna bij het paleis op de Coudenberg in Brussel wist hij dat in 1452 af te dwingen.³ Ook voor het in 1454 in aanbouw genomen Palais Rihour trachtte hij dat, maar de stad Rijsel wist daar toch op in te breken, mede met als argument dat de bakstenen bestendiger waren dan de in de nabijheid gewonnen steen van Avesnes. Een ander, voor de stad zeker belangrijker aspect waren de hoge kosten voor het transport van Brabantse steen naar Rijsel. Dat paleis werd uitgevoerd met aan de hoofdgevel een onderbouw in natuursteen en daarboven baksteen, afgewisseld met natuurstenen speklagen. Voor andere gevels kon volstaan worden met een natuurstenen plint met daarboven baksteenwerk, gelardeerd met natuurstenen speklagen. Opmerkelijk is dat Philips voor de gebouwen die hij zelf realiseerde op de Coudenberg wel al baksteen met natuurstenen onderdelen had laten toepassen. Die uitwerking is ook te zien bij het Markiezenhof. Ook daar is de voorgevel luxer in uitvoering dan de overige gevels. Zo'n bouwwijze werd in 1542 in een contract voor de Refugie van Herkenrode in Hasselt

aangeduid als “up die maniere van Brabant”.⁴ Uit kosten oogpunt, maar ongetwijfeld ook uit oogpunt van de levendigheid in de architectuur was dat het uitgangspunt voor de uitwerking van gevels geworden.

monumentale complexen

Een aanzet tot deze vernieuwingen werd mede gegeven door Philips de Goede, toen hij in 1430 het hertogdom Brabant aan zijn bezittingen kon toevoegen. Hij had een bijzondere band met Brabant. Zijn andere gewesten, zoals Vlaanderen en Holland, waren hem door vererving toegefallen. In Brabant was hij echter door de Staten verkozen als opvolger van de overleden Philips de Saint Pol. Dat leverde ook een andere band op met de Brabantse edelen. Zijn hoofdresidentie in de Nederlanden werd Brussel. Tevoren hadden de hertogen Leuven als voorkeursresidentie en als buitenplaats het kasteel van Vilvoorde. In Brussel stond toen al het hertogelijk paleis op de Coudenberg. Voor eigen rekening liet hij daar uitbreidingen en moderniseringën uitvoeren. De toen bestaande grote zaal van dat paleis, later de Aula Parva genoemd, was te klein voor zijn ambities. Met het dreigement Brussel te verlaten haalde hij de stad over een geheel nieuwe grote zaal te bouwen, de Aula Magna. Die werd gebouwd van 1452 tot 1460. Deze enorme zaal mat inwendig 60 bij 150 voet, ongeveer 16,55 bij 41,36m. Zo kwam een complex tot stand dat een ambitieuze vorst als Philips waardig was. Deze zaal was erg groot en genereerde daarmee onvoorziene kosten en technische problemen. Toch waren er in de nabijheid ook al twee enorme zalen die mogelijk als inspiratie dienden. Dat waren de in 1205 gebouwde romaanse refter van de abdij van Affligem, de hoofdabdij van Brabant, die inwendig 40 bij ook 150 voet mat, en de rond 1300 gebouwde aula van het hertogelijk kasteel in Tervuren, die zelfs 54 x 158 voet of 15 x 45 m mat. Dat maakt het begrijpelijker dat de hertog in Brussel ook zo'n grote zaal wenste. Eerder al had hij in Valenciennes door de stad een dergelijke grote zaal laten bouwen. Ter vergelijking: de Hofzaal meet inwendig 30 x 68 voet, of ca. 8,5 x 19 m, de Ridderzaal in 's-Gravenhage ca. 18 x 39 m. De Aula Magna was dus 1½ x zo breed al de Hofzaal en 2x zo lang.

Naast dit paleis in Brussel bezat Philips in Brabant ook nog een paleis in Leuven en een huis in 's-Hertogenbosch, waar hij overigens nauwelijks meer kwam. In het graafschap Vlaanderen bezat hij paleizen in Gent, Brugge en Rijsel, in Henegouwen een te Valenciennes en natuurlijk in Bourgondië ook een in Dijon. De hoofdresidenties in de Nederlanden waren Brussel, Brugge en Rijsel. Vanaf 1454 liet de stad Rijsel voor hem het Palais Rihour bouwen. Zoals voormeld werd hier al baksteen voor het gevelwerk toegepast. Het was wellicht het keerpunt voor de acceptatie van baksteen voor de toepassing in adellijke huizen. Interessant is ook, dat Philips' schoondochter, Margaretha van York in haar weduwestaat wonend in Mechelen, huisvesting bood aan haar verbannen broers, de latere koningen Eduard IV en Richard II. Na hun terugkeer in Engeland en de troonbestijging van Eduard IV bleken zij zo gecharmeerd van deze architectuur dat die een nadrukkelijke invloed had op de bouwwijze in Engeland. Daarnaast had het door Philips gecodificeerde hofceremonieel zoveel indruk gemaakt dat het deel ging uitmaken van de gebruiken aan het Engelse hof. Sindsdien droeg dat hof een “Bourgondisch” stempel.

De hertog betrok de Brabantse edelen nadrukkelijker bij het bestuur door hun invloedrijke posities te verlenen. Dat maakte het wenselijk dat zij in de hoofdstad ook passende woningen lieten bouwen. Zo kwam in Brussel een heus paleiskwartier tot stand met o.a. hoven van Bergen, Nassau, Chièvres, Cleve en Hoogstraten. In hun eigen hoofdsteden lieten de edelen daarnaast ook hun bestaande behuizingen uitbreiden en moderniseren. Mooie voorbeelden daarvan zijn naast ons Markiezenhof, het Hof van Savoye in Mechelen en de kastelen van Hoogstraten, Breda en Heverlee. Ook zijn edelen uit Artois en Picardië, zoals de De Croÿ, bracht hij er toe landgoederen in Brabant te verwerven en zich daar ook woonhuizen aan te meten.

Onder het regime van Karel de Stoute kreeg Mechelen de voorkeur als bestuurlijke hoofdplaats van de Nederlanden. Dat bleef zo tot de dood van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk in 1530. Als uitvloeisel daarvan kwamen nu daar ook vele huizen tot stand van o.a. de leden van de Hoge Raad. Zo zijn er in die stad nog steeds bijzondere prestigieuze wooncomplexen of delen daarvan te zien, zoals het Hof van Margaretha van Oostenrijk, het Keizershof, het Hof van Nassau, het Hof van Hoogstraten en het Hof van Chièvres. Van een Hof van Bergen is helaas niets meer bewaard gebleven.

Het is voor de hand liggend dat de lagere adel en rijke burgers hier een voorbeeld aan genomen hebben. Zo zijn er heel wat boeiende complexe huizen ontstaan. In Mechelen is dat het Hof van Busleyden, maar ook de Refugies van St. Truiden en van Tongerlo, weliswaar met een religieuze functie, maar toch geheel als een complex woonhuis opgezet. In Antwerpen zijn er meerdere bewaard gebleven, waaronder het huis Draecke, het Hof van Liere en de behuizing van Plantin. In Gent de Sikkel en in Brugge het Hof van Bladelin zijn daar mooie voorbeelden van. Ook in Bergen op Zoom kwamen dergelijk complexe huizen voor. Het Engels Huis in de Engelsestraat, het Klein Hof van Bergen in de Goudenbloemstraat, de woning van de drossaard in de Moeregrebstraat (nr. 18), het Hof van Liere in de Kerkstraat (nr. 18), het v.m. Prince de Liège in de Steenbergsestraat (nr. 19) en het hof waar nu het huis Jerusalem staat aan de Hoogstraat (nr. 15) zijn hier voorbeelden van geweest.

Onderstaand volgt een overzicht van de aan het Markiezenhof gerelateerde paleizen. Het betreft vrijwel alle complexe huizen met een grote zaal, binnenplaats, galerijen en toren. De geveluitvoering bestaat steeds uit een onderbouw van witte kalksteen met daarboven baksteenwerk met kalkstenen speklagen, hoekblokken en kozijnen. De bouwheren daarvan waren vrijwel steeds edelen die een hoge positie bekleedden in het bestuur van het hertogdom. De bouwtijd ligt meest tussen 1450 en 1550. Bijzonder is wel dat het Markiezenhof tot de vroegste paleizen van deze soort behoorde, ook t.o.v. die in Brussel, Mechelen of Antwerpen. Ook de unieke vrij complete bewaring met de kantoorvleugel en de utilitaire gebouwen geven het een uitzonderlijke positie in de reeks paleizen in de Nederlanden.

Brussel

Het Paleis op de Coudenberg

Dit was een zeer groot complex huis ter plaatse van het huidige Koningsplein. De gebouwen stonden rond een grote binnenplaats die aansloot op de Aula Magna, voltooid in 1459. Naast de zuidvleugel en een daar haaks op staande vleugel lag nog een andere open plaats. Aan de oostkant sloot het park de Warande er op aan. De hoofdvertrekken lagen in een lange, uit meerdere gebouwen samengestelde vleugel aan de tuinzijde. Daar was ook een grote galerij. Aan de voorzijde lag het Baliënplein, een voorplein dat aan de vrije zijden met een colonnade was afgesloten.

Op deze plaats werd al in de 11de eeuw een kasteel gebouwd t.b.v. de vorst. Tevoren had hij een huis op het St. Gorikseiland in de Zenne, nu in de binnenstad gelegen. In de tweede helft van de 14de eeuw werd het de hoofdzetel van de hertogen, na hun vertrek uit Leuven. Geleidelijk werd het vergroot. Toen Philips de Goede hertog werd, werden tussen 1430 en 1436 grote uitbreidingen en moderniseringën uitgevoerd. Zelf financierde hij het meeste werk, doch de nieuwe Aula Magna liet hij door de stad financieren. Het werd het hoofdverblijf van de hertogen van Bourgondië. Zijn opvolger Karel de Stoute bracht het politieke bestuursapparaat over naar Mechelen, waar het bleef tot 1530. Wel was de Grote Raad tussen 1477 en 1504 daar niet permanent aanwezig, maar reisde mee met het hof. Onder Karel V werd het paleis opnieuw sterk uitgebreid. Er werd achter de Aula Magna een kapel gebouwd naar het voorbeeld van de Sainte Chapelle te Parijs. Verder kwamen o.a. een grote galerij aan de parkzijde tot stand en het voormelde Baliënplein. Daarna bleef hier het verblijf van de landvoogden. In 1731 brandde het af en werden de nog aanzienlijke restanten vrijwel geheel gesloopt. Nu rest nog een deel van de kelderverdieping.

Het Hof van Nassau

Dit hof lag ter plaatse van de Albertina bibliotheek en het ernaast gelegen parkje op de Kunstberg. Het werd tussen 1515 en 1525 gebouwd in opdracht van Engelbrecht III van Nassau. Het had een vergelijkbare opzet als het Markiezenhof. Aan de voorzijde stond links de trapgevel van de grote zaal met ernaast een hoge toren, die het beeld van de stad domineerde door de hoge ligging. Aan de achterliggende binnenplaats heeft nog een kleinere toren gestaan, bekroond met een uivormige spits. Alleen de kapel is hiervan bewaard gebleven en vormt nu onderdeel van de bibliotheek.

Het Hof van Hoogstraten

In oorsprong bestond dit nabij het paleis gelegen hof uit twee afzonderlijke woningen, bewoond door o.a. de bastaarden Filips en Boudewijn van Bourgondië die het uitbreidden met een kapel en een galerij. In 1517 kwam het in bezit van Antoon van Lalaing, heer van Hoogstraten, die beide bouwdelen verenigde en uitbreidde. Ook dit hof bestond uit diverse vleugels rondom een binnenplaats met een galerij. De gebouwen zijn nog deels intact. Een gedeelte is afgebroken voor de aanleg van het huidige Koningsplein. De galerij is nu dichtgemetseld maar nog goed herkenbaar.

Het Hof van Cleve Ravenstein

Iets verder weg ligt dit hof. Het is verbouwd en uitgebreid door Filips van Cleve aan het eind van de 15de eeuw. Nu bestaat er nog een vleugel met daarnaast een muur met ingangspoort. Een neogotische vleugel is later toegevoegd.

Het Hof van Bergen (Glymes)

Dit hof lag aan de noordoostzijde van de St. Goedele-kathedraal, op de hoek van de Wildewoutstraat⁵. In 1445 was het al in bezit van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom. In dat jaar en in 1483 werd het door aankopen vergroot. Het lag met de tuin aanvankelijk tegen de oudste stadsmuur en had de respectabele frontbreedte van ca. 52 m. ⁶ Na afbraak van de stadsmuur werd de tuin daarover uitgebreid. Tegelijk met de andere bezittingen van markies Jan IV werd het verbeurd verklaard en verkocht. Op een kaart uit 1747 staat het aangeduid als een complex van drie vleugels met een zich naar de straat openende binnenplaats. Een andere kaart, waar het Hof van Espinoy heet, heeft het de vorm van een grote toren met een vleugel langs de straat.

Het Hof van Chièvres

Vanaf 1432 werd dit huis gebouwd. Guillaume de Croÿ, heer van Chièvre was een invloedrijke raadsheer, eerst van de hertog later ook van de landvoogdes. Het huis werd aan het Baliënplein recht tegenover het hertogelijk hof gebouwd, tenminste grotendeels op kosten van het hertogdom.

Het Egmontpaleis

Vanaf 1549 liet Françoise van Luxemburg hier een hof bouwen in de heersende laatgotische stijl. De bouw werd voortgezet door haar in de opstand onfortuinlijke zoon, Lamoraal van Egmont. In 1753 werd het grotendeels in classicistische stijl herbouwd. De laatste gotische vleugel werd na een brand in 1891 niet hersteld. Het paleis staat bovenaan de Zavel in het Egmondpark.

Andere hoven

In het oostelijke deel van Brussel, tegen de Warande hebben vele hoven van de adel of rijke patriciërs gelegen. Verdwenen is o.a. het hof van Grimbergen, eigendom van de afstammelingen van een jongere tak van de familie van Glymes. Over de omvang en opzet is weinig bekend, maar ook hier zullen wel meerdere gebouwen rond een binnenplaats gelegen hebben, voorzien van galerijen.

Mechelen

Hof van Margaretha van York of Keizershof

Dit hof staat aan de noordzijde van de Keizerstraat. Het tevoren als Hof van Kamerijk bekende pand werd in 1477 door de stad aangekocht. Vanaf dat jaar werd het door Margaretha, de weduwe van Karel de Stoute verbouwd en uitgebreid. In 1482 was het voltooid. Het was een groots complex waarvan alleen de voorgevel met de traptoren en mogelijk delen van de kap bewaard zijn gebleven. Opmerkelijk is dat de gevel nog geheel in natuursteen is uitgevoerd, wat wel spoort met de relatief vroege bouwtijd t.o.v. de andere hoven. Achter de gevel bevond zich oorspronkelijk een galerij of ontvangstzaal met daarboven een grote zaal en een binnenplaats. Aan de rechterzijde bevond zich de grote zaal van het oudere woonhuis met een achthoekige traptoren; aan de overzijde van de binnenplaats lagen de woon- en dienstvertrekken. In 1486 verkocht

Margaretha het huis aan de stad, die het schonk aan Philips de Schone. Zelf nam zij toen haar intrek in het latere Hof van Savoye. Tegenwoordig is het complex als Stadsschouwburg in gebruik.

Het Hof van Savoye

De bestanddelen van een oudere patriciërswoning, waaronder een 13de of 14de-eeuwse donjon, bleven in dit hof bewaard. Tussen 1497 en 1503 werd het na haar vertrek uit het Keizershof aan de overzijde van de Keizerstraat bewoond door Margaretha van York, de stieftante van Philips de Schone en Margaritha van Savoye. Na het overlijden van Philips de Schone in 1506 werd zijn zuster Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Savoye benoemd tot voogdes van Karel V⁷. Na zijn meerderjarigheid bleef zij belast als landvoogdes met het bestuur over de Nederlanden. In 1507 ging zij te Mechelen wonen en betrok al in 1510 een vleugel van het voor haar uitgebreide paleis.. De vleugels van dit huis zijn gegroepeerd rond een grote binnenplaats met open galerijen, die tot de 19de eeuw in tweeën gedeeld was. De zuidelijke helft behoorde tot het woongedeelte. Hier liggen de woonvertrekken met ook een grote zaal met kapelerker op de 1ste verdieping. Een grote toren ontbreekt. Wel is in de hoek een zeer monumentaal trappenhuis gebouwd. Het was de representatieve toegang tot het paleiskwartier. Het noordelijke gedeelte heeft lange tijd als huishoudelijk kwartier dienst gedaan. Rond 1520 zijn hier een grote en kleinere zaal op een overwelfde parterre gebouwd, toegankelijk via een monumentale overdekte trap en een fraai portaal aan de Keizerstraat. In 1609 heeft de stad hier een nieuwe grote zaal gebouwd.

De oudste delen zijn nog laatgotisch, terwijl de jongere, na de dood van Margaretha gerealiseerde, al in de renaissancestijl zijn uitgevoerd. Nu is de rechtbank van eerste aanleg hier gevestigd.

Het Hof van Bergen

Dit hof lag aan de Bleekstraat en had een poort aan de Augustijnenstraat. Er hoorde een groot erf bij. In 1530 was het nog eigendom van de heren van Bergen op Zoom, in 1535 in elk geval niet meer.

Het Hof van Nassau

Dit hof aan het Berthoudersplein bestond uit een hoofdvleugel, een dwarse vleugel en toren en een arcade. Nu rest nog de hoofdvleugel met een kapel en een zuil van de galerij. Die maakt nu deel uit van een schoolcomplex.

Het Hof van Hoogstraten

Dit hof, gebouwd tussen 1516 en 1526, gerangschikt rondom een grote onregelmatig gevormde binnenplaats, was voorzien van arcade en een grote toren. Thans rest hiervan alleen nog de toren.

Het Hof van Chièvres

Dit huis ligt aan de Peperstraat. Tussen 1505 en 1509 is het gebouwd in opdracht van Guillaume de Croÿ, heer van Chièvres. Het bestond waarschijnlijk uit een vleugel met trapgevel aan de straat met daarnaast een muur met de toegangspoort. Aan de binnenplaats stond een toren. Nu rest hiervan nog de vleugel met trapgevel.

Het Hof van Fontes

Dit hof aan de Nonnenstraat bestond minstens uit een voorvleugel met twee ingangspoorten met daarnaast een inrijpoort naar de achterplaats en een bijgebouw met trapgevel. De poort en trapgevel bestaan nog. De rest is deels afgebroken en herverkaveld tot een begijnhof.

Het Hof van Grimbergen

Dit hof lag aan de Bruul 96, tegenover de Ridderstraat/Hazestraat en met een poort uitkomend in de achterstraat. Het was een aanzienlijk complex, bestaande uit een groot huis, een poort en voorplaats, grote hof, stalling, washuis, bakkerij, keuken, bottelarij, kelders, zaal, saletten en zolders. In 1609 was het eigendom van Willem van Glymes, "dit de Berghes".

Het Hof van Busleyden

Het werd gebouwd als woning voor Jeroen van Busleyden, een humanist en mede-stichter van het Trilingue college in Leuven. Hij was lid van de Grote Raad van Mechelen en bevriend met Erasmus en Thomas More. Het hof heeft een L-vorm, waarbij een vleugel met trapgevels tot aan de straat komt. Aan het eind van het voorplein ligt de hoofdvleugel met een toren en een arcade die toegang geeft tot de tuin.

De Refugie van St. Truiden

Ook dit huis heeft een L-vorm, met in het oksel een traptoren met aansluitend daarop een arcade.

Het Hof van Cortenbach

Vanaf 1492 aan de Korenmarkt gebouwd door de patriciër Ywein van Cortenbach, mogelijk naar ontwerp van Rombout II Keldermans. Het bestaat uit twee vleugels met een binnenplaats met een erkervormige kapel-erker

Hoogstraten

Het kasteel van Hoogstraten

Het kasteel werd tussen 1525 en 1540 in opdracht van Antoon de Lalaing onder leiding van Rombout Keldermans uitgebreid. Hoewel het nog een weerbaar kasteel was werd de opzet toch al bepaald door de enfilade⁸ van vertrekken. Kenmerkend in dit kasteel zijn de galerijen, die op de parterre open en van bogen voorzien zijn en op de verdieping gesloten en van vensters voorzien. In 1612 werd de buitenfortificatie afgebroken. In sterk gerestaureerde vorm resteren hiervan een poortgebouw met aangrenzende vleugels en wapenzaal. In de 19de eeuw werd het uitgebreid en bestemd tot gevangenis. Rondom de binnenplaats staan de vleugels, voorzien van uit de 19de eeuw daterende arcades over twee verdiepingen.

Heverlee

Het Arenbergkasteel

Dit kasteel, nu bekend als Arenberg, een van de vestigingslocaties van de universiteit van Leuven, is vanaf 1505 tot 1520 grootscheeps uitgebreid. Aan de Dijle werd een nieuwe vleugel gebouwd met links een grote zaal met aansluitend een hoektoren. In het midden van de gevel stond een monumentale poort met kabinet erboven. Links ervan is er een kapelerker. Achteraan de binnenplaats bleef de oude donjon behouden.

's Gravenwezel

Het kasteel

Dit kasteel is mogelijk in de 12de eeuw opgericht. Later was het eigendom van de heren van Bergen op Zoom. Het bleef tot het einde van het Ancien Regime in bezit van de heren van de heerlijkheid 's Gravenwezel. De oudste gedeelten van het huidige gebouw zijn vermoedelijk opgetrokken onder de heren de Berghes de Glymes (1494-1561). Kasteel en neerhof bestonden in de 17de eeuw reeds grotendeels in hun huidige toestand. Het zuidelijk voorplein was vermoedelijk voorzien van een gesloten galerij. In 1782 is het aangepast naar een ontwerp van J.P. van Bourscheit de Jonge.

Antwerpen

Het huis Draecke

Dit grotendeels 15de-eeuwse huis heeft een onregelmatig rechthoekige binnenplaats omringd door drie vleugels. Oorspronkelijk bevond de ingang zich aan de Hoogstraat. Tegen een der vleugels staat een hoge zeshoekige pagaddertoren⁹. Aan de westzijde geven drie gekoppelde spitsboogvensters met maaswerk de vermoedelijke plaats van een kapel weer. Aan de zuidzijde bevindt zich een midden 17de-eeuwse arcade.

Het Hof van Liere

Dit grote complex werd door Albrecht Dürer omschreven als een paleis dat zijn weerga niet kende in de Duitse landen. Het is gebouwd vanaf 1515 in opdracht van Arnold van Liere naar ontwerp van waarschijnlijk Domien de Waghemakere. In 1544 is het door de stad gekocht en tot Engels Huis bestemd. Het bestaat uit twee omsloten binnenplaatsen, aan weerszijden van de ontvangsthal. Erachter ligt over de volle breedte een tuin, in later tijd afgesloten met een nieuwe vleugel. In de zuidwesthoek van de westelijke binnenplaats is de onderbouw nog aanwezig van een toren, die in de 17de eeuw afgebroken is. De 70 m lange voorgevel, die even lang is als die van het Markiezenhof, bestaat uit drie trapgevels, twee langsegevels en een muur. Thans is hier de universiteit in gevestigd.

De Officina Plantiniana

Dit complex dat woningen en een bedrijf omvat voldoet qua opzet en architectuur aan de typologie van een hofhuis. Wel is het met een bouwtijd van 1576 tot 1640 jonger en meer renaissancistisch dan de meeste vorige. Het bestaat uit diverse gebouwen rond een groot binnenhof, voorzien ook hier van arcaden.

Breda

Het kasteel

Het weerbare kasteel van Breda werd tussen 1536 en 1538 van een nieuw wooncomplex voorzien. Het was een binnenhof, aan vier zijden omringd met arcaden met daarboven bakstenen gevels. Het spoort qua opzet nog geheel met de laatgotische complexen, maar heeft al een uitdrukkelijke renaissance ornamentiek in de vorm van kroonlijsten en medaillons. Op verzoek van de bouwheer Hendrik III van Nassau werden door Rombout Keldermans per verdieping gelijkvormige appartementen gerealiseerd, bestaande uit een “salette, chambre et garderobe”. De toen nog bestaande oude grote zaal verkeerde in slechte staat. De renaissance uitwerking van de architectuur geschiedde naar ontwerp van Pasqualini. De vierde vleugel werd pas in 1696 voltooid.

Turnhout

Het kasteel

Het kasteel van Turnhout was oorspronkelijk een jachtslot, eigendom van de hertog van Brabant. Vanaf 1372 werd het grondig verbouwd. Daarna, vanaf 1504 en 1516 toen het verdedigingskarakter kwam te vervallen, werd het tot een landelijk verblijf verbouwd in opdracht van Margaretha van Oostenrijk, nogmaals onder leiding van Antoon en Rombout Keldermans, Vanaf 1546 en 1555 liet Maria van Hongarije het ingrijpend verbouwen in renaissancestijl. De gevels werden nu doorbroken met grote vensterpartijen en de toren getopt met koperen bollen. De kantelen waren al eerder verwijderd. Bijzonder is dat hier een 3,5 km lange schoonwaterleiding gelegd werd om het kasteel en een fontein te bedienen. Pas een halve eeuw later werd zoiets gerealiseerd in het paleis op de Coudenberg.

Rijsel (Lille)

Het Palais Rihour

In deze oude hoofdstad van Vlaanderen bestond in de tijd van Philips de Goede al een grafelijk paleis, het Palais de la Salle. Dit werd te sterk verouderd gevonden, waarop besloten werd een nieuw paleis te bouwen, het Palais Rihour. Dat was een geheel nieuw complex, gebouwd rond een rechthoekige binnenplaats, met een uitgebouwde kapel en een grote en een kleine toren. Die verdwenen resp. vóór 1767 en in 1857. Het Palais de la Salle werd in 1515 afgebroken. Het Palais Rihour werd door drie branden getroffen, waarbij eerst twee vleugels vernieuwd werden en het geheel na de brand in 1909 vrijwel geheel is afgebroken. Nu resten nog de kapelvleugel en een traptoren

Gent

Het Prinsenhof

Ook hier gaf het geringe comfort van het Gravensteen aanleiding tot de grootscheepse uitbouw van een bestaand wooncomplex aan de rand van de stad, wel binnen de stadswallen. Het was Lodewijk van Male die hier in 1430 de aanzet toe gaf. Het kreeg de vorm van een waterburcht, maar wel in een monumentale opzet. Via een poortgebouw werd de binnenplaats bereikt waaraan een grote zaal, een kapel en een toren lagen. Loodrecht op de hoofdvleugel lag er een gebouw dat over twee bouwlagen van arcades voorzien was. In dit paleis werd de latere keizer Karel V geboren. Nu rest er nog de ingangspoort van.

De Achtersikkel

Dit is een verzameling van gebouwen uit verschillende perioden rondom een binnenplaats. Het gekanteelde huis met ronde toren dateert uit de 14de eeuw. Het is gebouwd in opdracht van de familie Van der Sickelen. De witstenen toren dateert uit de 15de eeuw, met een renaissancebekroning uit de 16de eeuw. De arcaden dateren ook uit de 16de eeuw. Het deed lange tijd dienst als Refugie van Ename.

Brugge

Het Prinsenhof

Toen het oude kasteel op de Burg te weinig comfortabel gevonden werd liet Filips de Goede vanaf 1429 een al bestaand huis aan de rand van de stad tot een zeer groot nieuw wooncomplex uitbouwen, waarin ook het complete bestuur werd ondergebracht. Ook Karel de Stoute liet het nog uitbreiden. Het omvatte een groot scala aan gebouwen rond drie binnenplaatsen en een tuin. De voorgevel lag aan de Noordzandstraat. Via de poort werd een grote binnenplaats bereikt, waar aan de achterzijde een grote zaal en toren lagen. Twee vleugels aan deze plaats waren voorzien van arcades. Vanaf 1576 wordt het verkocht en raakt het versnipperd. Nu resten nog het Muntgebouw en delen van de hoofdvleugel, thans deel uitmakend van hotel Prinsenhof.

Het Gruuthuse

Het oudste deel dateert uit 1425. Door Lodewijk van Gruuthuse sterk uitgebreid in het 3de kwart van de 15de eeuw. Het is een L-vormig wooncomplex met aan de andere 2 zijden van de binnenhof dienstgebouwen. Met een verbindingsbrug is een balkon bereikbaar vanwaaruit de mis in de OLVrouwekerk bijgewoond kan worden.

Het Hof van Bladelin

In 1451 werd begonnen met de bouw van dit huis, in opdracht van Pieter Bladelin, raadgever van Philips de Goede en schatbewaarder van het Gulden Vlies. In 1471 kwam het in eigendom van de Florentijnse bankiersfamilie De Medici. In de 16de eeuw werd een L-vormige vleugel toegevoegd, waardoor de binnenplaats omsloten werd.

Hof van Watervliet

Dit in 1454 gebouwde huis bestaat uit een hoofdvleugel met dwars daarop een poortgebouw. In het oksel staat een portaal op natuurstenen zuilen dat toegang gaf tot een nu verdwenen traptoren.

Luik

Het Prinsbisschoppelijk paleis

De bouw begon in 1524 in opdracht van bisschop Everhard van der Marck. Zijn opvolger van 1538-1544 was Cornelis van Bergen, kleinzoon van Jan II van Glymes. Daarna was Robert van Bergen bisschop van 1557-1564. In 1565 stierf hij te Bergen op Zoom. In 1548 was het paleis voltooid. Het is gegroepeerd rond twee rechthoekige binnenplaatsen. De Cour d'Honneur is omringd met vrijwel geheel gotisch opgezette gevels met vroeg-renaissance zuilen en details, geheel uitgevoerd in natuursteen uit het Maasbekken. De andere

binnenplaats is omringd door eenvoudiger uitgewerkte renaissance arcaden met daarboven bakstenen gevels met zware natuurstenen vensters. Het is het grootste complex van dit type in de Nederlanden. In de 18de eeuw werd de voorgevel vernieuwd. Het is nu als gerechtshof in gebruik.

IJsselstein

Het kasteel

Hier werd begin 16de eeuw in opdracht van de vermogende graaf Floris van Egmond een kasteel gemoderniseerd. Thans rest er nog een traptoren van die grote gelijkenis heeft met de toren tegen de Hofzaal van het Markiezenhof.

Den Haag

Het Binnenhof

Het oudste deel is het Rolgebouw, begin 13de eeuw. De Ridderzaal dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw. Ook de v.m. Hofkapel dateert uit die tijd. In later eeuwen werd het complex verder uitgebreid.

Bergen op Zoom

Rupelmonde, later Prince de Liège

Dit huis in de Steenbergsestraat (nr. 19) is in 1539 door de secretaris van de markies, Merten van Kleve gevormd door de samenvoeging van twee huizen. Zo ontstond een hofhuis met een grote binnenplaats, een secretaris waardig. De voorgevel, die tot 1926 behouden bleef had een natuurstenen plint met daarboven baksteen met speklagen. De structuur bestaat nog, zij het nauwelijks herkenbaar.

Zwijnshoofd

Op het eind van de 15de eeuw is hier door drossaard Van der Werve een monumentaal hofhuis gebouwd, bestaande uit een vleugel met inrijpoort aan de voorzijde, een vleugel loodrecht daarop en in het oksel een sierlijke pagaddertoren. De binnenplaats werd aan de achterzijde afgesloten met een bijgebouw met arcade. Midden 18de eeuw bestond het nog in deze vorm. Na een brand in 1923 resteren slechts enkele gevelfragmenten.

Hof van Lier

Kerkstraat 18 was in de 16de eeuw een monumentaal hofhuis met een pagaddertoren, voorzien van een uivormige bekroning. In de 17de eeuw werd het beschadigd en in 1747 vrijwel geheel verwoest. Nu rest tenminste nog de natuurstenen plint aan de oostgevel.

Jerusalem

Op een prospect van de stad door De Swaef uit 1634 is de pagadder van dit monumentale huis zichtbaar. In 1747 werd het geheel verwoest. Het herbouwde huis werd in 1890 gesloopt en vervangen door het nu nog bestaande huis Hoogstraat 15.

Klein Hof van Bergen

Dit door de markies tussen 1534 en 1541 gebouwde hofhuis diende aanvankelijk voor de huisvesting van gasten, later als woning van de markiezin-weduwen. Rond 1580 ging het verloren. In 1626 is hier een geheel nieuw huis gebouwd, het huidige pand Goudenbloemstraat 21-23.

Handelshuis der Engelse Natie

Dit grote complex werd vanaf 1502 gebouwd of verbouwd en uitgebreid ten dienste van de Engelse kooplieden. Het was gegroepeerd rond twee binnenplaatsen. Een inrijpoort lag in de meest oostelijke travee van Engelsestraat 29. Wellicht aan de linker binnenplaats, nu Engelsestraat 27, stond een traptoren. Aan de achterzijde langs de Geweldigstraat bevonden zich pakhuizen. Na de belegering in 1588 was het complex

vernield en restte slechts muurwerk. Thans bestaat nog de voorgevel in baksteen met natuurstenen speklagen, evenals aan de achterzijde de boog van de inrijpoort en gevelgedeelten, ook weer met natuurstenen plinten.

De Watermolen

Hoewel geen woonhuis past dit gebouw geheel in de traditie van de Brabantse gotiek. Het werd gebouwd in opdracht van Jan III van Glymes en kwam in 1503 gereed.

De organisatie van een Bourgondisch Hof

Ook de laatmiddeleeuwse maatschappij was er een van rangen en standen. Een waarin vorsten en hoge edelen de maatschappelijke rangorde bevestigden ondermeer door middel van ceremoniën die bol stonden van pracht en praal. Veel van die plechtige gebeurtenissen en ceremoniën vonden plaats in hun kastelen en paleizen. De architectuur en de inrichting daarvan weerspiegelden dus mede de sociale hiërarchie. Ook de rangorde tussen de edelen van de hofhoudingen komt daarin tot uitdrukking.

Voor op het gebruik van het Markiezenhof in te gaan is het zinvol eens te kijken naar de organisatie van een Hof in die periode, en dan in het bijzonder in de Bourgondische Nederlanden. Een basis daarvoor geeft de ordening van de hertogen, Philips de Goede, Karel de Stoute en Karel V. Een hof was toen onderverdeeld in zes departementen: de *Paneterie*, de *Echansonnerie*, de *Cuisine*, de *Fruiterie*, de *Ecuyerie* en de *Fourrerie*. De *Paneterie* omvatte natuurlijk de bakkerij, maar ook bijv. de wasserij omdat beide met het tafeldekken verband hielden. De *Echansonnerie* was de schenkkamer. Hier vielen de dranken onder, maar ook het serviesgoed en de glazen. De *Cuisine* omvat de keuken, waaronder ook de patisserie valt. De *Ecuyerie* omvat de stallen, de koetsen de paarden, maar ook de couriersdiensten, en, in oorlogstijd, ook de wapens. De *Fourrerie* gaat over het aankopen en beheren van de voedselvoorraden, wat bij een hof van 100 tot 250 personen een heel bedrijf is. Aan het hoofd van de *Ecuyerie* stond de stalmeester. Hij was geen gehoorzaamheid verschuldigd aan de Hofmeester; de hoofden van de andere departementen allen wel. Zij moesten dagelijks rekening en verantwoording afleggen. Bij kleinere hoven, zoals het Bergse waren er vaak minder departementen door samenvoeging van taken. Zo kan bijvoorbeeld de *Echansonnerie* samengevoegd worden met de *Fruiterie*. Dan komt de naam *Bouteillerie* daarvoor in de plaats.

De woonvertrekken van vorsten en hoge edelen, zoals de heren en markiezen van Bergen op Zoom, werden zo gebouwd en ingericht dat bezoekers en leden van de hofhouding hun plaats wisten. Anders gezegd, niet iedereen had tot alle vertrekken toegang. Kamerbewaarders zagen hier op toe. De woonvertrekken lagen vrijwel steeds op de eerste verdieping en waren toegankelijk via een monumentale trap. Bovengekomen kwam de bezoeker eerst in de zaal (of *antichambre*). De zetel van de heer werd hier gemarkeerd door een troonhemel of een verhoging. Afhankelijk van zijn maatschappelijke status mocht de bezoeker vervolgens de kamer (*chambre*) betreden. In dit vertrek leefde de vorst of edelman. Hier vergaderde hij, ontving hij bezoek of vrienden, at hij, schaakte of dobbelde hij. Hier stond altijd nabij de schouw het pronkbed dat bij ceremoniële ontvangsten een belangrijke rol speelde. Naast of in de buurt van de *chambre* lagen de *garderobe* en een of meer kleinere vertrekken (*cabinet*) waarin de vorst zich kon terugtrekken of zijn privécollectie van boeken of kunst kon bewaren. Alleen een zeer kleine kring hovelingen en gasten had daar toegang. Een bijzonder privilege!

In de Bourgondische periode was het gebruikelijk vertrekken op deze wijze te ordenen. Zo een vertrekkenreeks werd appartement genoemd: *salle*, *antichambre* (soms), *chambre*, *garderobe*, *cabinet*. Dergelijke vertrekkenreeksen zijn ons bijvoorbeeld bekend van het Paleis op de Coudenberg, het Brusselse Hof van Nassau en het Mechelse Hof van Savoye. Hier hadden de heer en vrouwe hun vertrekken op de eerste verdieping. Het gebruik daarvan werd onder het regime van Philips de Schone en Karel V als volgt, vertaald, gecodificeerd:

Item, wij willen dat de toegang tot ons appartement ordelijk geregeld wordt, zowel voor de pensionarissen, kamerheren, huismeesters als de jonkheren, te weten: indien onze [slaap-]kamer voorafgegaan wordt door één kamer, zullen de portiers die de deur bewaken zich daar ophouden, en kunnen alle pensionarissen, kamerheren, huismeesters en jonkheren deze kamer betreden; indien onze [slaap-]kamer voorafgegaan wordt door twee kamers, zal de eerste toegankelijk zijn voor de jonkheren, en de tweede die vlak voor onze kamer ligt, voor de

pensionarissen, kamerheren en huismeesters. Item, wanneer wij zijn opgestaan zullen de kamerdienaren onze slaapkamer openen, de deur ervan bewaken en de vermelde pensionarissen, kamerheren en huismeesters binnenlaten, maar niemand anders zonder dat wij dit toelaten; niemand zal ons retraits kunnen betreden of ons daar bedienen zonder onze uitdrukkelijke toelating, op straffe van ontslag.

Uit verslagen van ambassadeurs weten we dat het op de toegangstrap, in de zaal, de *antichambre* en de *chambre* altijd wemelde van lieden die er ambtshalve en dus dagelijks vertoefden (familieleden, leden van de hofhouding, leden van adviesraden) of die wat van de koning verlangden (ambassadeurs, edellieden, stadsbestuurders, kerkelijke vertegenwoordigers, leden van belangengroeperingen, burgers). In nagenoeg al die ruimten sliepen 's nachts leden van de hofhouding, soms in daar staande bedden, vaak op strozakken die overdag met het beddengoed in kisten werden opgeborgen.

De vorstin of vrouwe had een eigen, beschermdere gelegen vertrekkenreeks naast of boven het appartement van haar heer gemaal. De vertrekken lagen afgezonderd van de andere ruimten in het hof. Dit appartement was meestal toegankelijk met een eenvoudiger toegangstrap. Haar vrouwelijk gevolg sliep in haar appartement en in vertrekken daar nabij. Ook de kinderen waren nabij dit appartement ondergebracht. Bij de appartementen van de heer en de vrouwe was meestal de kapel of een *oratorium* gelegen, vaak voor gezamenlijk gebruik. Bij het maken van de Franse gevel omstreeks 1709 is die kapel van het Markiezenhof verdwenen.

Voor het gebruik van de maaltijden bestond ook een nadrukkelijk ritueel. Als voorbeeld dient hier het Hof van Nassau¹⁰. Er waren hier omstreeks 250 hovelingen. Een ontbijt kon 's ochtends vroeg bij de keuken afgehaald worden, een informele aangelegenheid. Dat was anders bij het middagmaal. Om 11 uur werden de tafels gedekt in de grote zaal. Een half uur later ving het "disné" aan. De heer zat alleen aan tafel en werd bediend door *gentilhommes*, lagere adel [jonkers]. Aan een andere tafel zaten de vrouwe en eventueel hofdames en familieleden. Als de heer klaar was gingen de *gentilhommes* en ander hooggeplaatsten, zoals de hoofden van dienst aan tafel. Zij werden bediend door lager in rang geplaatsten. Als deze ronde voltooid was kwam de volgende groep aan de beurt. De wasvrouwen, werksters en knechten aten niet in de grote zaal, maar "samen in alle bescheidenheid". De hofmeester regelde steeds de tafelschikking. De lange tafels werden gedekt met linnen kleden van gemiddeld 9 m lengte. Per maaltijd werd per zitplaats een servet uitgereikt, dat dus door de tweede en derde ronde hergebruikt moest worden. De avondmaaltijd, het "souppé", ving aan te half acht. Het ritueel zal vergelijkbaar zijn geweest, maar ook is het mogelijk dat dan de familie aan één tafel plaats nam. Het middagmaal was pontificaler. Van Karel V weten we dat hij dan in het openbaar at. Wijndrinkers kregen per maaltijd 1 pint, 0,78 liter. Na de maaltijd zal dan wel een rustpauze ingelast zijn.

Zoals gezegd zijn het gebruik en de ruimtelijke opzet van een gebouw nauw met elkaar verbonden. Uit de beschikbare archiefbronnen komen maar spaarzaam gegevens hierover naar voren, laat staan dat duidelijk aangegeven wordt waar vertrekken gelegen zijn. Toch lijkt het mogelijk die gegevens te combineren met datgene wat bekend is over de gebruiken en hofrituelen aan het hertogelijk hof en de hoven van andere adellijke families.

De heren van Bergen op Zoom, de Glymessen, behoorden tot de hoge adel van het hertogdom en van de Bourgondische Nederlanden. Samen met leden van andere families, zoals De Croÿ, Lannoy, Nassau, De Saint Simon, Hoorn en Lalaing bekleedden zij hoge functies aan het hof. Ook waren zij lid van de Orde van het Gulden Vlies, wat hun hoge status bevestigt. Het valt dan ook aan te nemen, dat zij zich voor de inrichting van hun eigen woningen in Bergen op Zoom, Brussel, Mechelen en Wouw lieten inspireren door de hofhouding van de hertogen.

We moeten daarbij in acht nemen, dat het in de late middeleeuwen nog gebruikelijk was van de ene plaats naar de andere te reizen. Een vaste positie en gebruik van vertrekken was er niet meer, zoals o.a. die aan het hof in Constantinopel nog wel bestonden. In feite reisde een heer van zijn ene huis naar het andere. Dat wordt mede geïllustreerd door het bezit van paleizen in Brussel, Mechelen en het Markiezenhof. Dat hield mede verband met de bediening van de heer door iets lager in rang geplaatste edelen. Zij bedienden de heer bij de maaltijd, waarvoor vaak roosters bestonden die bijvoorbeeld steeds een dienst van drie maanden omvatte. Daarna trad een opvolger aan. Het slaapvertrek van de heer diende niet alleen voor de nachtrust. Het was ook zijn werkkamer. Hier werden ook de hoogste gasten ontvangen, waar dan ook de maaltijd gebruikt kon worden.

-
- ¹ K. de Jonge e.a., *Gothiek in het hertogdom Brabant*, Leuven 2009
- ² R. Meischke en F.van Tychem, *Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987.
- ³ A. Maesschalck de J. Viaene, *Het Leuvense stadhuis en de Brusselse Aula Magna*, Leuven 2002
- ⁴ K. de Jonge, *Brabant en de adelsarchitectuur van de Lage Landen*, Leuven 2002
- ⁵ Met dank aan dr. W.van Ham die mij hierover informatie verstrekte.
- ⁶ De maatvoering werd mij beschikbaar gesteld door Han Bos.
- ⁷ K. de Jonge, 'De voornaamste residenties in Mechelen, het hof van Kamerijk en het hof van Savoyen', in: *Dames met klasse: Margareta van York, Margareta van Oostenrijk*, Davidsfonds 2005
- ⁸ Een reeks van vertrekken, waarbij elk vertrek via een ander bereikt wordt, dus zonder verbindende gang.
- ⁹ Een sier- of uitkijktoren. Afgeleid van pagador (betaalmeester, klein van stuk, in het leger), waarmee bedoeld is dat het een kleine toren is, geen verdedigings- of kerktoren.
- ¹⁰ Marie-Ange Deelen, *Het hof van Willem van Oranje*, Amsterdam, 2002

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende auteur/samensteller.